

KÖZELKÉP

A partikuláris bizalom újragondolása¹

GRÜNHUT ZOLTÁN²

ABSZTRAKT

A tanulmány kísérletet tesz a partikuláris bizalom – vagyis az egyén legközvetlenebb hozzátartozói, barátai, személyes ismerősei felé érzett bizalmának – elméleti újragondolására. Ennek jegyében először is rámutat arra, hogy a szakirodalomban kétféle olvasat található a partikuláris bizalom jelenségét illetően. Ezek egyike valóban bizalomról értekezik, illetve arról, hogy az egyén szoros kötésű kapcsolatai felé érzett bizalma miként alapozza meg a mások, általában az embertársak irányában érzett bizalmát. Ebben az olvasatban a partikuláris bizalom minden más típusú bizalom eredendő forrása. A másik értelmezés a partikuláris bizalmat csoportjelenségként fogja fel, s azt hangsúlyozza, ha a társas érintkezések jellemzően zárt, a tagokkal kivétező csoportok keretei között zajlanak, akkor a szélesebb társadalmi együttműködések korlátokba ütköznek, az integráció-kohézió megreked, makroszinten pedig bizalmatlanság alakul ki. E két olvasat jól láthatóan ellentmondó, jelen tanulmány szerint azonban csak az egyiknek, mégpedig az előbbinek a mondanivalója koherens és konzekvens.

KULCSSZAVAK: partikuláris bizalom, bizalmatlanság, elsődleges kapcsolatok, embertársakba vetett bizalom, összetartozás

ABSTRACT

Reframing of Particular Trust

The paper strives to reconsider the theory of particular trust, i.e. one's trusting feelings towards her/his most intimate relatives, friends, and personal relations. By doing this, at first, the paper sheds light on two distinct interpretations of particular trust in the literature. One of these approaches addresses particular trust as a kind of core disposition of the self, and it describes how one's trust towards her/his bonding relations establishes the given subject's generalized trust towards others, in a broad sense, to people as such. The other interpretation argues that particular trust is important for group-level social dynamics. It claims that if members of close-knit and exclusive groups, dominated by particular trust, are interacting only with each other, and avoiding out-group relations, then broader social cooperation and collaboration are constrained, social integration and cohesion are limited, and on macro level there is an unfolding distrust. As it seems, the above-described readings of particular trust are contradictory. The

¹ Mariann-nak köszönettel kérdéseirért és válaszaikért. A tanulmány az NKFIH által támogatott „Magyar fiatalok percepciói Európáról és európaiságról” című kutatás része (az FK134893 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK20 pályázati program finanszírozásában valósult meg).

² Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont; e-mail: grunhut.zoltan@krtk.hu

KÖZELKÉP

current paper stresses that just one of these interpretations is coherent and consistent – the first one.

KEYWORDS: *particular trust, distrust, primer relations, trust towards unknown others, togetherness*

Bevezetés

Jelen tanulmány célja egy problémafelvető gondolat kísérlet megosztása a partikuláris bizalom újraértelmezéséről. Fukuyama (1997) híres könyvében a bizalomrádiuszokból indul ki, amikor a személyközi bizalom különféle típusait tárgyalja. Az egyénhez való közvetlen közelség szempontjából elhelyezkedő, egyre táguló rádiuszok legkülső cikkelye a lehető legszélesebben értelmezett embercsoportot, azaz a bármiféle megkülönböztetés nélküli ismeretlen másokat öleli fel. Ebből következően a legszűkebb bizalomkör az elsődleges kapcsolatokra, azaz a családtagokra, rokonokra, közeli barátokra, közvetlen munkatársakra terjed ki. Minél közelebb van az egyénhez az adott rádiusz, annál inkább a partikuláris bizalom jellemzi azt. Sztompka (1999) átveszi Fukuyama megközelítését és a személyközi bizalom további típusait igyekszik beazonosítani, noha sem elméletileg, sem az empirikus vizsgálhatóság operacionalizálási kritériumai szerint nem viszi végig okfejtését. Emiatt igazából nála is a két szélső rádiusz koncepcióban releváns, habár kétségkívül felvázol további csoportokat.

Az egyénnek kifejezett szüksége van arra, hogy a szoros kötésű (*bonding* jellegű) kapcsolataiban bízni tudjon. Ez alapvető feltétele az intimitásnak, kötődésnek, csoporthoz tartozásnak, egyáltalában a társas kapcsolatok mélységének, intenzitásának, tartósságának (Füzér 2015). Ha valakinek a szoros kötéseit bizalmatlanság hatja át, akkor az általában szenvedésményekkel terheli a társas léttel összefüggő személyes tapasztalatokat (magányosság, állandó gyanakvás, óvatosságkényszer, interakciós szorongások stb.). A partikuláris bizalom tehát nélkülözhetetlen a szubjektum és a társadalom szempontjából is (Barbalet 1996). Ugyanakkor az érintkezéseknek nem lehet kizárólagos alapja e bizalomforma, mert akkor a társadalmi együttműködés folyamata a személyes kapcsolatokra, legfeljebb a csoporton belüli (*in-group* jellegű) interakciókra szűkül be (Misztal 1996).

A partikuláris bizalom efféle teoretikus értelmezése tulajdonképpen az 1960-as évek óta tartja magát. Noha többféle összefüggésben vizsgálták és interpretálták a jelenséget időközben, lényegi tartalmát nem kérdőjelezték meg. Jelen írás abból indul ki, hogy a partikuláris bizalom szakirodalmában két, egymásnak élesen ellentmondó olvasat található. Ha ezeket szisztematikusan összevetjük, akkor kiderül, hogy csak az egyik tartalma koherens és konzekvens, miközben a másik interpretáció kategóriahibás fogalommal dolgozik: bizalomként értelmezi a bizalmatlanságot. Az alábbi gondolatmenet e két olvasat ütköztetésére tesz kísérletet, mégpedig annak céljával, hogy a partikuláris bizalomról pontosabb képet kapjunk. Mindez többek kö-

KÖZELKÉP

zött azért is lényeges, mert több szerző szerint (Bodor et al. 2019, Giczi – Sik 2009, Sik 2012, Tóth 2009) a magyar társadalomra a partikuláris bizalom kedvezőtlen hatását túltengése jellemző. Nem biztos azonban, hogy a jelenség, amit partikuláris bizalomnak neveznek, valóban annak értelmezhető.

A partikuláris bizalomtól az embertársakba vetett bizalomig – és vissza

Mára a személyközi bizalom kutatásának két markáns iránya alakult ki. Az egyik elsősorban arra kíváncsi, hogy milyen feltételek mellett hajlandók az egyének érintkezni másokkal (Hardin 1993, 2006). Ezt szituatív megközelítésnek szokás nevezni. Lényege szerint a bizalom megelőlegezésének kognitív összetevőire koncentrál ezen irányzat, legfőbb érvei pedig a racionális döntésmélet köré szerveződnek (Cook – Santana 2018).

Ehhez képest egy korábbi témafelvetésnek tekinthető az a kutatási perspektíva, amely az egyén másokhoz, köztük ismerős és ismeretlen emberekhez való általános viszonyulását igyekszik feltárni, illetve annak eredőjeként egy alapvető bizalomérzést (vagy bizalmatlanságot) akar megragadni (Uslaner 2002). Ez utóbbi tehát az egyén személyiségét (gondolkodásmódját, érték- és normaválasztásait, attitűdjeit, jellemző praxisait) meghatározó, diszpozíciós természetű tulajdonságként, beállítódásként azonosítja azt a bizalomra épülő (vagy éppen bizalomhiányos) viszonyulást, amely döntően befolyásolja az adott illető társas érintkezéseit (Jones 1996, Miller 2000). Ezen irányzat az affektív komponensekre fókuszál, azokat pszichológiai-társadalomelméleti keretben tárgyalja.

A partikuláris bizalom mindkét megközelítés számára értelmezhető jelenség. A szituatív irányzat elsősorban azt vizsgálja ennek kapcsán: ismerősökkel és idegenekkel érintkezve vannak-e különbségei a bizalommutatás feltételeinek. Diszpozíciós perspektívában egy ennél sokkal összetettebb és ambiciózusabb kutatási kérdés következik a partikuláris bizalom problémájából. Nevezetesen az, hogy az egyén szoros kötésű, elsődleges kapcsolatok felé érzett bizalma milyen általános, mások, köztük ismeretlenek és idegenek felé kivetíthető (projektálható) viszonyulást tesz lehetővé. Jelen tanulmány a diszpozíciós szemléletet tartja magáénak.

Minden ember csecsemőkorától kezdve gyűjti a másokhoz való viszonyulás emocionálisan meghatározó tapasztalatait. A csecsemőnek már az én-tudatra ébredést megelőzően, tehát a szubjektum kialakulása előtt (nem is szólva a beszélő szubjektum formálódásáról), van olyan viszonyélménye a szüleivel-gondozóival, amelyben a bizalom affektív tapasztalata (vagy annak hiánya) gyökeret ver. A gyermekpszichológia területén számos szerző foglalkozik e témával, s bár ezek a munkák elsősorban a fejlődés- és gyermeklélektan (Pléh 2010, Weiner et al. 2012), szelf- és kötődésmélet (Fonagy 2001, Fonagy et al. 2002), tárgykapcsolat-elmélet (Greenberg – Mitchell 1983, St. Clair 2000) stb. tudásanyagát kívánják gyarapítani, a biza-

KÖZELKÉP

lomkutatásnak kétségkívül van mit meríteni e tanulmányokból. De anélkül, hogy nagyon más területre merészkednénk, az Erikson (2002) által tárgyalt *ősbizalom* pontosan a fent említett koragyermekkorai viszonyulás affektív tapasztalatát nevesíti. Valamivel átfogóbb, társadalomelméleti síkon ugyanez a jelenség Adornonál (2020 [1951]) *összerettként*, Kristevánál a szimbolikus nyelvi kommunikációt megelőző *szemiotikus azonosulásként* (McAfee 2003), Honnethnél (2013) pedig az *elismerés* mindenki vele született eredeti képességeként definiálódik. Valamennyien egy olyan, érzelmileg mélyen átítatott, a szubjektummá válást (az individuális világlátást, gondolkodásmódot, személyiségjegyeket, jellemvonásokat) erősen befolyásoló kisgyermekkorai viszonyélményt írnak körül, amelyre az egyéni életút későbbi tapasztalatai csupán rárakódnak. A bizalomkutatás számos ismert alakja, köztük Coleman (1990), Erikson (1968), Giddens (1990), Holmes (1991), Rosenberg (1957), Rotter (1980), Uslaner (2002) és Wrightsman (1991) érvelnek úgy, hogy minden ember jellemezhető egyfajta bizalomdiszpozícióval (noha ennek elnevezéséről nincs egyetértés), amely az egyén másokhoz való kapcsolódását befolyásolja. E szerzők hangsúlyozzák ezen individuális beállítódás érzelmileg releváns, affektív természetét, alapvető rögzültségét, valamint lassú és nehézkes változását. Baier (1986) – a fent írtaknak megfelelően – nyomatékosítja, hogy e bizalomdiszpozíció már kisgyermekkorban formát ölt, hiszen annak forrása a legszorosabb, legintimebb társas kapcsolatok alapvető érzelmi tapasztalata (intimitás és bizalom efféle összefüggését Beck és Beck-Gernsheim [1995], Giddens [1991] és Timmerman [1991] is kiemelik).

A bizalomdiszpozíció forrása tehát mindenképpen szűk, behatárolható kapcsolati körre összpontosul. E viszonyulás címzettje ugyanakkor egy, az elsődleges csoportnál mindenképpen sokkal tágabb közeg: maguk az embertársak (Rorty 1999). E kettősség abból következik, hogy a gyermek előtt már pár hónapos korától okvetlenül megnyílik a világ, azaz mind több embert lát, mind többekkel találkozik, érintkezik. Az a folyamat, ahogy önmagára ismer szüleihez-gondozóihoz viszonyulva, rohamosan felgyorsul, illetve egy szélesebb embercsoport felé orientálódik. E szakaszban jóllehet még nem beszélhetünk én-tudattal bíró szubjektumról, de – s ezt hangsúlyozzák a fenti érvek – már van a kisgyermeknek olyan affektív tapasztalatú, intim viszonyélménye, amely hatással van arra, hogy miként ismer másokra, milyen érzelmeket vált ki benne a másokhoz való kapcsolódás.

Ez az intim viszonyélmény rendkívül összetett. A tudományos körülírása, nem is szólva az empirikus vizsgálhatóságról, meglehetősen bonyolult feladat. Ennek dacára egy ideáltipikus elméleti keret mindenképpen megfogalmazható. E szerint az *ősbizalom* alapja a gyermekhez való olyan viszonyulás, amelyben érvényesül a feltétel nélküli szeretet, gondoskodás, törődés, jóindulat, kedvesség, odafigyelés, nagylelkűség, együttérzés stb. (Ita – Grünhut 2020). A fogalmi kategóriák bővíthetők. A lényeg azonban, hogy egy olyan odaadó viszonyulásról van szó, amely a gyermek gyorsan változó igényeire reflektál, s ezzel számára – a lehetőségekhez mérten – állandó jó érzéseket biztosít (Rosenthal et al. 1981). Nyilvánvaló képtelenség folyama-

KÖZELKÉP

tosan a gyermek igényei szerint viszonyulni hozzá. A szülő-gondozó és a gyermek igényei jelentősen eltérhetnek, akár többször is egy adott rövid perióduson (például napszakon) belül. Ez feszültségeket, frusztrációkat, szorongásokat válthat ki a felnőttből, illetve azt különböző formában megtapasztalva a gyermekből is. Ezért az önállóságra nevelés, a korlátok-keretek megismertetése – időszerű és arányos mértékben – szintén fontos része annak az odaadó viszonyulásnak, amely az ősbizalmat megalapozza. A fent említett kategóriák sorában tehát olyan fogalmaknak is helyet kell szorítani e viszonyulás leírására, mint az őszinteség, nyíltság-egyenesség, szavahihetőség, becsületesség, igazságosság, méltányosság stb. E tartalmak semmivel sem kevésbé relevánsak. Ezek reflektálnak ugyanis arra, ha a szülő-gondozó valamilyen, a gyermek aktuális igényét keretező korlátot vezet be, azt nem pusztán egyoldalú tiltásként vagy követelésként közvetíti, hanem a gyermek jóllétét-biztonságát szavatoló határhúzásként, vagy éppen az eltérő igényekből fakadó feszültség megelőzését szolgáló egyensúlyi törekvésként (például „*ezt most meg kell csinálnom, de utána játszunk*” és hasonló). Csecsemőkorban az odaadó viszonyulás e dimenziói még nem időszerűek, a gyermek pár hónapos korától kezdve azonban egyre inkább lényegessé válnak. Segítenek ugyanis megismertetni és elfogadtatni a *gyermeki én* és *felnőtt másik* kölcsönös különbözőségét és mégis eredendő hasonlóságát. A szubjektum kialakulása és formálódása idején mindez elősegíti a meglévő bizalomérzés kiáltalánosíthatóságát másokra: közelebbi és távolabbi ismerősökre, idegenekre, általában az embertársakra (Grünhut 2021).

A szubjektummá váló gyermek azért tudja az ősbizalmát projektálni mások, ismeretlenek felé, mert a szüleiivel-gondozóival meglévő viszonyélményének az affektív tapasztalata arra bátorítja, hogy az emberek jellemzően olyanok, mint az elsődleges kapcsolatai (Rotter 1980). Azt az odaadó viszonyulást tehát, amelyet csecsemőkorában, illetve az én-tudatra ébredés során megtapasztalt, a másokra, mindenkire jellemző, azaz *emberséges* viszonyulásként feltételezi. Márpedig erről a viszonyulásról saját tapasztalatként tudja, hogy emocionális értelemben jó (örömteli, megnyugtató, kielégítő stb.). Később, a fogalmi-logikai gondolkodása kialakulásával a gyermek azt is elfogadja majd, hogy a másokhoz való viszonyulásnak ez a helyes módja, azaz morális formája (Uslaner 2008). Az ősbizalom projektálása mögött meghúzódó egyszerű összefüggés tehát világos: a gyermek jellemzően emberségesnek feltételezi az embertársait, s ezért mind többekkel szeretné ezt a kölcsönösen emberséges viszonyulást megtapasztalni. Hiszen az alapvetően jó és helyes. Így lesz az elsődleges kapcsolatok intim viszonyélményből egy sokkal általánosabb emberséges viszonyulás; vagy másként fogalmazva: a szoros kötések partikuláris bizalmából embertársakba vetett bizalom (Erikson 1968).

Az ideáltipikus elméleti keret ellenoldali érvelése, amely tulajdonképpen az ősbizalmatlanság esete, az előbbiekből meglehetősen egyértelműen következik (Freyd 1996). Ha a gyermekhez csecsemőkorától kezdve, majd végig a szubjektummá válás során jellemzően úgy viszonyulnak a szülei-gondozói, amely nélküli a fentebb tár-

KÖZELKÉP

gyalt feltétlen odaadást, ellenkezőleg: szeretethiányban, szándékos rosszindulatban, gonoszságban, önzőségben, őszintétlenségben, igazságtalanságban, méltánytalanságban, kegyetlenségben, érzéketlenségben, megszegyenítésben, elhagyatottságban, magányban, sértő-bántó bánásmódban, fizikai és/vagy verbális erőszakosságban stb. van része a kicsinek, akkor ez mély szenvedésélményként rögzül benne. Azt fogja gondolni, mégpedig nyomasztó emocionális tapasztalatai (traumái, szorongásai, félelmei, elfojtott indulatai stb.) okán: ha az elsődleges kapcsolatai így viszonyulnak hozzá, ilyen *embertelenséggel*, akkor abból az következik, hogy az emberek általában ilyenek (Bernath – Feshbach 1995). Senkiben sem lehet tehát megbízni. Az ősbizalmatlanságát fogja kivetíteni másokra (Gobin – Freyd 2014).

Ősbizalom és ősbizalmatlanság, bizalomdiszpozíció, partikuláris bizalom

Az előző fejezetben szó volt ősbizalomról és ősbizalmatlanságról, egyéni bizalomdiszpozícióról, valamint partikuláris bizalomról. Ahhoz, hogy ezeket pontosabban megérthessük, az írás következő szakasza megkísérli tisztázni, milyen összefüggés van e fogalmak között. Mint láttuk, a legalapvetőbbek az ősbizalom és az ősbizalmatlanság, vagyis az egyén azon affektív késztetései, amelyek már a legkorábbi gyermekkortól átélt különféle tapasztalatok, főként az elsődleges kapcsolatokkal (szülővel, testvérekkel, rokonokkal stb.) meglévő viszonyulások érzelmi lecsapódásaiként rögzülnek. A fenti érvelés két ideáltipikus esetként ábrázolta az ősbizalom, illetve – ismétlődő szenvedésélmények hatására – az ősbizalmatlanság kialakulását a gyermekben. A valóság azonban ennél jóval összetettebb, amennyiben ezek nem egy képzeletbeli érzésskála két behatárolható végpontjai. Koragyermekkorai tapasztalatai tükrében mindenkiről inkább az mondható el, hogy valamilyen egyedi és egyéni mértékben mind az ősbizalom, mind az ősbizalmatlanság formát ölt benne. Heller Ágnes (2015) szerint ugyanis bizalom és bizalmatlanság nem zárják ki egymást, sőt, igazából kölcsönösen feltételezi egyik a másikat. Az egyén bizalomérzése pontosan attól lesz olyan magával ragadóan sodró, de mégis éles kontúrokkal bíró, mert a bizalmatlanság mint emocionális impulzus árnyékként kíséri azt. A bizalmatlanság betörése, fenyegető szétáradása ellen nyújt egyfajta biztonságos megnyugvást a bizalom. De attól még az egyén számára a bizalmatlanság átélt nyomasztó affektív impulzus, amely akkor is jelen van, ha éppen szinte egyáltalán nem fejt ki hatást. Bizalom és bizalmatlanság tehát nem önmagukban álló emóciók, hanem egymáshoz szükségszerűen viszonyulva telítődnek azokkal az alapvető érzéstöbbletekkel, amelyek affektív késztetéseként hatnak az egyénre. Ha ugyanis az ősbizalmatlanság egyáltalán nem rögzülne a kisgyermekben, akkor az csak valamilyen vak és naiv bizalmat érezne, aminek semmi sem szabna határt. A bizalomérzés függetlenedne az emberektől. Ez pedig egyértelműen akadályozná azt, hogy a gyermek (illet-

KÖZELKÉP

ve a későbbi felnőtt szubjektum) közeli és távoli embertársaiban képes legyen fel- és elismerni a másikat. A bizalom lényegi feltétele azonban éppen az, hogy a másik ember a maga módján és önmaga által megbízhatónak bizonyuljon, azaz visszaerősítse a számára megelőlegezett bizalmat. Ugyanígy az ősbizalmatlanság korlátlansága az ősbizalom bármilyen gyenge és halvány pislákolása nélkül szintén lelki sérültségre utal, mégpedig olyan komolyra, amely csak a legsúlyosabb pszichopatológias esetekre igaz. Azon kevesek, akikről ez elmondható, nemkülönben teljesen vakok a másik emberre.

Ősbizalom és ősbizalmatlanság tehát általában minden egyénben ott van. A kettő nem zárja ki egymást, s egyik a másikat – számottevő pszichés zavarok kiváltása nélkül – nem képes felülrni, kiszorítani. Az, hogy valakiben az ősbizalom és az ősbizalmatlanság milyen egyedi arányban van jelen, az határozza meg az egyén bizalomdiszpozícióját. Az ősbizalom és az ősbizalmatlanság mint rögzült affektív készletések tehát sajátos érzelmi drive formájában hatnak az egyénre, annak tulajdonságaira és beállítódásaira. Ez a drive – többé vagy kevésbé mereven – megszabja a szubjektumra jellemző személyiségjegyeket, jellemvonásokat, gondolkodási-megismerési sémákat, érték- és normaválasztásokat, attitűdöket, rutin magatartásokat, praxismódozatokat. Ilyen értelemben az egyén bizalomdiszpozíciója a saját ősbizalmának és ősbizalmatlanságának az együttese, ám anélkül, hogy ezen affektív készletések valamilyen egységes érzelmi impulzussá olvadnának össze. A bizalomdiszpozíció ezért abban más, mint az ősbizalom és az ősbizalmatlanság külön-külön, hogy kifejezi azok egymáshoz való viszonyulását. Sematikusan elképzelve, valakiben lehet ősbizalom és ősbizalmatlanság kiegyenlített vagy kiegyenlítetlen, illetve ezen affektív készletések hathatnak erősen vagy gyengén.³ E kéttengelyű és négyoszlatú elméleti térben ugyanakkor ősbizalom és ősbizalmatlanság annyi végtelen sok összefüggés-pozíciót vehet fel, ahány ember van. Az egyén bizalomdiszpozíciója tulajdonképpen ez a sajátosan egyedi összefüggés-pozíció ősbizalom és ősbizalmatlanság között.

Mielőtt még képletesebben magyarázhatnánk mindezt, fontos beilleszteni az érvelésbe a partikuláris bizalmat. Ez utóbbi – mint ismeretes – az egyén legszoro-

³ Pusztán elméleti feltevésből indulunk ki. E teoretikus perspektívában a *kiegyenlített* azt jelenti, hogy ugyanolyan impulzív erővel hat ősbizalom és ősbizalmatlanság az egyéni bizalomdiszpozíciók belül. A *kiegyenlítetlen* pedig arra utal, hogy valamelyik jelentőségtejtjesebb. Nyilván a kiegyenlített formát nehéz gyakorlati eshetőségként feltételezni. Mindez az elméleti logikát azonban nem korlátozza. Az, hogy ősbizalom-ősbizalmatlanság *erősen* vagy *gyengén* hat, arra utal: mennyire befolyásolják azok az egyén gondolkodását, megismeréseit, attitűdjeit, cselekvéseit. Ha gyengén hatnak, akkor nyilván egyéb (például: genetikai vagy érdekvézeirelt) tényezők szerepe erősebb az individuális személyiségjegyek és jellemvonások alakulása, változása kapcsán. Attól tehát, mert kiegyenlítetlen valakinek az ősbizalma és az ősbizalmatlansága, akármelyik is jelentőségtejtjesebb, még nem biztos, hogy az nagyon meghatározza az egyén szubjektivitását. Ehhez az is kell, hogy az ősbizalom vagy ősbizalmatlanság erőteljesen hasson. S nyilván e logika szerint a nagyjából kiegyenlített ősbizalom és ősbizalmatlanság is lehet többé vagy kevésbé meghatározó aszerint, hogy mennyire erőteljesen hatnak az egyén tulajdonságaira.

KÖZELKÉP

sabb kötésű kapcsolatok felé érzett bizalma. Ugyanezen elsődleges kapcsolati körből meríti a gyermek – már az én-tudat kialakulása előtti időszaktól kezdve – azokat a viszonyulási tapasztalatokat, amelyek affektív tartalommal telítődve rögzülnek benne, s az ősbizalmát valamint az ősbizalmatlanságát, illetőleg azok összefüggéseként a bizalomdiszpozícióját megalapozzák. A szubjektum kialakulásának folyamatával, e korai, minden szempontból rendkívül meghatározó személyiségformálódással párhuzamosan a gyermek bizalomdiszpozíciója érvényesülni kezd, azaz állandóan kihat annak megismeréseire: a másokhoz, önmagához, illetve a természeti és tárgyi környezetéhez való viszonyulásaira. Mindeközben élete e rendkívül fajsúlyos szakaszában a gyermek továbbra is az elsődleges kapcsolataival folytatja legintenzívebb társas érintkezéseit. Rajtuk, mint *fontos mások* észlelésein, elbeszélésein, tudatos és tudattalan érzelm kifejezésein keresztül jut saját megismeréseire (vö. Erikson 2002). Idővel a gyermek azonban másként kezdi tapasztalni ezeket az interakcióit, amennyiben az ismétlődő kapcsolódások emocionálisan releváns élménylecsapódásai rögzült affektív késztetéseivel találkoznak benne. Ha ezek a bizalomdiszpozíciójának sokkal inkább az ősbizalom-részét érintik meg és hívják előtérbe, akkor az elsődleges kapcsolatai felé erősebb bizalmat fog érezni a gyermek, illetve ezt a partikuláris bizalmat általánosítja majd ki mások – ismerősök és ismeretlenek – felé. Ha éppen ellenkezőleg, a szoros kötésű kapcsolatokkal folytatott érintkezései rendszeres impulzusokkal rezonálnak a bizalomdiszpozíciójának az ősbizalmatlanság-részére, akkor a gyermek meglehetősen ambivalens bizalommal lesz a legkövetlenebb személyes környezete felé (vagy legalábbis annak bizonyos tagjai irányában). Ennek projektálása pedig azt hozza majd, hogy másokkal, általában embertársaival szemben is érezni fog számottevő bizalmatlanságot (Fonagy et al. 2017).

Az én-tudattal még nem rendelkező gyermek tehát az elsődleges kapcsolataiból olyan, affektív jelentőségű tapasztalatokat rögzít, amelyek megalapozzák az ősbizalmát és az ősbizalmatlanságát, illetve azok összefüggéseként az egyéni bizalomdiszpozícióját. Ennek hatására, amikor az én-tudata bontakozni kezd, akkor valójában már nem egy üres szubjektum (Duschinsky – Foster 2021). Megismeréseit, másokhoz és a külvilághoz való viszonyulásait befolyásolja az addigra már gyökeret vert bizalomdiszpozíciója. Hogy az én-tudattal bíró gyermek miként érez a legszorosabb kötésű kapcsolatai felé, mennyire jellemzi bizalom és/vagy bizalmatlanság e kötődéseit, azt már meglehetősen sokrétű formában képes kifejezni. Ezekről az érzelmi impulzusokról ugyanis tudja, hogy azok inkább jók (kielégítők, megnyugtatók, élvezhetőek stb.) vagy rosszak (nyugtalanítók, félelemkeltők, frusztrálóak stb.). Azért tudja, mert ezek az impulzusok rezonálnak valahogyan a bizalomdiszpozíciójában megjelenő ősbizalom-ősbizalmatlanság affektív késztetéseire. A partikuláris bizalom tehát nem más, mint a gyermek bizalomdiszpozíciójának kivetülése a gyermekkel intim és intenzív érintkezésben lévő fontos másokra, illetőleg ezen affektív késztetéseknek a dinamikus érzelmi visszatükrözése, kedvező esetekben többnyire inkább a gyermek ősbizalmára való rezonálás az elsődleges kapcsolatok részéről.

KÖZELKÉP

Fentebb szóba került, hogy az ősbizalom, ősbizalmatlanság, bizalomdiszpozíció és partikuláris bizalom közötti összefüggés szemléltethető. Képzeljünk el tehát egy kirakóst, amelynek egyetlen darabja van a kezünkben. Egy része ezen elemnek fekete, a másik fehér; egyik az ősbizalmat, a másik az ősbizalmatlanságot jelképezi. A fekete és a fehér részek nem keverednek, nincs szürkeárnyalatos hányad. A kirakós darabon belül a két színrész lehet hasonló vagy akár egészen eltérő méretű. Maga a kirakós darab a gyermek bizalomdiszpozíciója. Értelemszerűen, ha valamelyik színrész nagyobb, akár lényegesen kiterjedtebb, mint a másik, akkor ehhez a kirakós darab több illeszkedési pontja tartozik. A kirakós darabhoz aztán külső elemek kezdenek csatolódni. Ezek jelképezik a gyermek érintkezéseinek érzelmileg releváns élménylecsapódásait (főként az elsődleges kapcsolatokból). Ha a bizalomdiszpozíciós kirakós darab illeszkedési pontjainak számottevő többsége egy színrészhez tartozik, akkor jó eséllyel a külső elemek ehhez fognak csatolódni. A gyermek partikuláris bizalma tehát felerősíti, reprodukálja, kiterjeszti majd a bizalomdiszpozíciós kirakós darab érintett színrészét, azaz az ősbizalmat vagy éppen az ősbizalmatlanságot. Ahogy ez a kirakós épül, az jeleníti meg tulajdonképpen a gyermek bizalmának kivetülését másokra, ismerősökre és ismeretlenekre, általában az embertársakra. Ezt nevezhetjük a gyermek bizalommintázatának.

Ezen illusztráció sematikusán, mégis szemléletesen visszaadja a bizalomdiszpozíció jelentőségteljes hatását a gyermekre, annak fejlődésére. Nincs determinisztikus elrendeltség: mindkét színrészhez lehet kapcsolódni, de bizonyos, hogy egyszerűbb ahhoz, amit a gyermek (illetve a későbbi felnőtt szubjektum) maga kivetít a rögzült tapasztalataiból következő affektív késztetése alapján. A bizalom bizalmat, a bizalmatlanság bizalmatlanságot szül. Akármennyire is épül a kirakós egyik vagy másik színrész szerinti oldala, a kettő soha nem fogja felülrni, kiszorítani, ledominálni egymást, s különösen nem a bizalomdiszpozíciós alapidarabon belül. Minden egyes kirakós elem, amely az egyén bizalommintázatához hozzáépül, akármilyen kapcsolati rádiuszból származik, valójában az érintett szubjektum ismeretlen embertársaihoz fűződő viszonyulását befolyásolja. Az interakciós partner mint megbízott fél tehát önmagán túl, mindig általában az embereket is képviseli az érintkezés által. Eszerint akár egyetlen ember is alapvetően megváltoztathatja az egyén bizalommintázatát, jó és rossz irányban egyaránt, amennyiben a bizalomdiszpozíciós kirakós darabhoz közvetlenül, stabilan és kiterjedően újabb elemeket tud kapcsolni. Azért lehet képes erre, mert egymaga lesz az emberekben rejlő emberség vagy embertelenség megjeleltője. Miközben az elmélet ennek kapcsán tehát kétirányú változásokat tart lehetségesnek, a gyakorlati valószínűség inkább azt sugallja, hogy nagyon nehéz átrendezni valakinek a bizalommintázatát, ha az a saját bizalomdiszpozíciójában markánsan jelenlévő ősbizalom mentén kezdett épülni az elsődleges kapcsolatok révén. Szintén nehéz, de mégis elképzelhetőbb egy olyan egyén bizalommintázatát módosítani, aki jellemzően, ám nem maradéktalanul bizalmatlan másokkal. Esetében ugyanis egy

KÖZELKÉP

jelentőségteljes intim kapcsolódás korrekciós hatással lehet a gyermekkori primer relációkban tapasztalat szenvedésélményekkel összefüggésben.

Mint láttuk, minden gyermek másféle tapasztalatokat rögzít, amelyek aztán megalapozzák az ősbizalmát és az ősbizalmatlanságát. Ezekre a tapasztalatokra az én-tudat kialakulásával már nem tud közvetlenül visszaemlékezni az érintett. Csak az inherens affektív készlet marad meg, amely a bizalomdiszpozíciójában gyökeret ver. Később az életút során több olyan meghatározó élményt interiorizál az egyén, amelyek látszólag reflektálnak erre a mélyen meghúzódó ősbizalomra és az ősbizalmatlanságra. Ám ezek a maguk felidézhető képszerűségükkel, hanghataásaikkal, helyzeti pillanatokkal, narratív tartalmukkal és érzelmi vonzataikkal már nem lesznek soha a bizalomdiszpozíciós kirakós darabka részei. Ahhoz csak kívülről csatlódnak. Ezért nem képes a pszichoterápiás munka, amely ez utóbbi, élénken élő, hosszan megőrzött emlékekkel foglalkozik, megváltoztatni az egyén bizalomdiszpozícióját. Ugyanakkor elősegítheti azt, hogy az érintett személy bizalommintázatában kedvező fordulat álljon be. Az egyén a saját személyiségjegyeit, jellemvonásait, világlátását, gondolkodásmódját, magatartásait, rutinjait számottevően meghatározó bizalomdiszpozíciójához tulajdonképpen nem fér hozzá. Nem tudja de- és rekonstruálni azt. Ugyanakkor mással érintkezve képes lehet arra, hogy a saját bizalomdiszpozíciójában jobban előtérbe hívja az ősbizalom-részt. Ám ez csak részint múlik rajta. Részint a másik felel. E másíknak kell ugyanis újra és újra kísérletet tennie annak érdekében, hogy az egyén ősbizalmára rezonálni tudjon, ha az egyébként az ősbizalmatlanságára hagyatkozna. Ezért is lehet előremozdító a terápiás kapcsolat, illetőleg nem kizárhatóan más olyan szakmai alapú, érzelmi jellegű segítő támogatás, amely valós intimitást nyújt. Ezek a kapcsolódások ugyanis képesek lehetnek közel kerülni az egyén bizalomdiszpozíciós kirakós darabjához, s fontos elemekkel illeszkedhetnek annak ősbizalom-részéhez. Egy új barátság vagy egy új szerelem kezdő impulzust adó társas viszonyként erre kevésbé alkalmas, hiszen ezen intim kapcsolatokban a közelség, feltárulkozás, odafordulás, partnerség, egyenrangúság stb. kölcsönössége eredendően, már az első pillanattól kétoldalú bizalmat kívánna.

Mielőtt áttérnénk a partikuláris bizalom másik olvasatára érdemes egy rövid kitérőben foglalkozni azzal, hogy a szakirodalomban újra és újra napirendre kerül bizalom (*trust*), bizalomhiány (*lack of trust*), bizalmatlankodás (*mistrust*), és bizalmatlanság (*distrust*) egymáshoz való viszonyának tisztázási kísérlete (Griffith et al. 2021, Harrison McKnight – Chervany 2001, Lewicki et al. 1998). Nincs egységes definíció egyik fogalom esetében sem, így okvetlenül eltérőek a koncepcionális megközelítések, arról pedig felesleges is szólni, hogy milyen – intra- és interdiszciplináris – elméleti káosz következik mindebből. Jelen tanulmány eddig vázolt érvelése és annak logikája világos különbségtételt kínál a fent nevezett fogalmak között. A négy közül bizalom és bizalmatlanság nemcsak érzések, de – fogalmazzunk így – kétrétegű émoációk. Egyfelől ugyanis diszpozíciós természetű, azaz általános, ha nem is állandó, de csak nagyon lassan és nehezen változó, az adott egyén személyiségét,

KÖZELKÉP

jellemvonásait, gondolkodását és praxisait mélyen meghatározó érzelmi impulzus-tartalmúak. Másfelől viszont, nyilvánvalóan e mélyrétegektől nem elvonatkoztathatóan, bizalom és bizalmatlanság szituáció- és partnerfüggő kontextusban is érvényesülnek, kevésbé általános, sokkal konkrétabban beazonosítható érzésekként. A fenti érvelés szerint adott szubjektum bizalomdiszpozíciójában egyéni és egyedi módon jelen van mind ősbizalom, mind ősbizalmatlanság, amelyek erősen befolyásolják azt, hogy az érintett miként viszonyul általában másokhoz (ez a bizalom, bizalmatlanság primer, mélyrétege). Ám az, hogy ezek a mások mit tükröznek vissza, s ennek hatására az egyén bizalomdiszpozíciójának inkább az ősbizalmát vagy az ősbizalmatlanságát érintik meg, hívják előtérbe, az már szituatív és adott partnerhez kötődő érzéshullám (ez a bizalom, bizalmatlanság szekunder, felszíni rétege). A két réteg dinamikus összekapcsolódik, folyamatos kölcsönhatásban van, de annyiban élesen elválnak egymástól, hogy a primerréteg a bizalomdiszpozícióba van zárva, míg a szekunder ahhoz kívülről csatolódik – emlékezzünk vissza a kirakásra. Bizalom és bizalmatlanság ellentétes érzések, mégpedig egymás ellentétes érzései, ugyanakkor feltételezi is egyik a másikat éppen avégett, hogy külön-külön egész érzésekként tűnhessenek fel. Erre mondtuk fentebb, hogy az a bizalomdiszpozíció, amelyben csak ősbizalom, vagy csak ősbizalmatlanság van, patológikus személyiségzavarokat vált ki (vak és naiv bizalom mindenki felé, vagy éppen ellenkezőleg, paranoiás gyanakvás mindenkivel szemben). Nemcsak a primerrétegben van jelen azonban bizalom és bizalmatlanság egyszerre, hanem a szituáció- és partnerfüggő érzések szintjén is. A pszichológia, különösen a pszichoanalízis egyáltalán nem tartja különösnek az ambivalens érzéseket (Swales – Owens 2019), mindaddig, amíg azok szélsőséges formát nem öltenek (amely viszont ritkán fordul elő – témánk szempontjából ez az a marginálisnak nevezett eset, amikor az egyén bizalomdiszpozícióján belül ősbizalom és ősbizalmatlanság kiegyenlítették és egyaránt erősen hatnak; az ilyen illetve extrém hasítások jellemzők).

A bizalommal és bizalmatlansággal szemben, a bizalomhiány és a bizalmatlankodás elsősorban nem érzések, hanem sokkal inkább kognitív reflexiók érzelmi impulzusokra. Bizalomhiányról akkor beszélhetünk, ha a bizalomdiszpozíciója szerint másokhoz inkább bizalommal viszonyuló egyén adott helyzetben, vagy konkrét partner kapcsán, különböző jelek, információk, benyomások stb. tükrében, úgy dönt, hogy nem mutat felé bizalmat. Egyszerűen a másik fél megérinti valamivel az egyén ősbizalmatlanságát, akár csak pillanatnyi impresszió által is, s az érintett ennek hatására elzárja a másiktól a diszpozíciós természetű bizalmát. E döntés egyáltalán nem rendezi át az egyén bizalommintázatát. A bizalomhiány semmilyen értelemben nem összehasonlítható a *bizalomvesztéssel*, amikor az egyén megbízott valakiben, aki fontos volt számára, s később kiderült, az becsapta őt. Ilyenkor az egyén bizalommintázatának kirakósában a bizalomdiszpozíciós alapdarab ősbizalom részéhez hozzáillesztett számos bizalomdarabka hirtelen kihullik, eltűnik. Ez súlyos veszteség lehet az egyén bizalommintázatára, de nem a bizalomdiszpozíciójára nézve. Talán

KÖZELKÉP

annyt e ponton még érdemes tisztázni, hogy a kihulló darabok nem kerülnek át az ősbizalmatlanság illesztéseihez, hiszen a bizalomdiszpozíció változatlan marad. Bizalomvesztéskor az egyéni bizalommintázat roppan, roskad meg valamilyen mértékben, amelyet a bizalomdiszpozícióból kiindulva kell újraépítenie az érintettnek.

Végezetül néhány szó a bizalmatlankodásról. Ez annak esete, amikor a másokkal szemben jellemzően bizalmatlan egyén, kognitív módon mérlegelt potenciális biztosítékok tükrében úgy dönt, hogy bizalmatlansága dacára vállalja az érintkezést, a szituációban való részvételt. Ez nem több a bizalmatlanság visszafojtásánál. Bizalomérzésről itt nincs szó.

Partikuláris bizalom és bizalmatlanság

Az előzőekben felvázolt gondolatmenet azt nyomatékositotta, hogy a kisgyermekben már a korai életszakasz idején, még az én-tudatra ébredés előtt kialakul egy alapvető bizalomdiszpozíció (vagyis az ősbizalom és az ősbizalmatlanság valamilyen eltérő szintű, egymással párhuzamosan rögzülő affektív tapasztalata), amely később erősen meghatározza a szubjektum másokhoz, ismerősökhöz és idegenekhez, általában az embertársakhoz való viszonyulását. Ezen érvelés egyfelől teljesen összhangban van a partikuláris bizalom szakirodalmi tárgyalásával, hiszen számos elméletalkotó – láttuk, többek között: Baier, Beck, Coleman, Giddens, Erikson, Rorty, vagy a magyar szerzők közül Füzér – kiemeli az elsődleges kapcsolatok, szoros kötelékek viszonyrendszereiből táplálkozó bizalomérzés fontosságát, illetve jelentőségét az intimitás, kötődés, identitáskonstruálás, szociabilitás stb. szempontjából. Másfelől viszont a fenti gondolatmenet hevesen vitatja a partikuláris bizalom azon szakirodalmi interpretációit, amelyek a partikuláris bizalmat csoportszintű jelenségnek tartják, szembeállítva azt az embertársakba vetett bizalommal (más elnevezés szerint az általánosított, társadalmi, vagy morális bizalommal). E megközelítések ugyanis mind azt állítják, hogy ha egy adott társadalomban magas a partikuláris bizalom, ellenben viszonylag alacsony a makroszintű bizalom, s emiatt az érintkezések jellemzően csoportszinten bonyolódnak, akkor a társadalmi kohézió és integráció is szükségszerűen gyenge, a csoportok pedig zártak, kirekesztők, befelé fordulók, saját tagjaikkal kivételezők. Miközben ezen általános következtetés maradéktalanul helyes, az a feltételezés, hogy a partikuláris bizalom e társadalmak esetében, illetve az adott csoportok vonatkozásában magas, alapvető félreértése az érvényes érintkezési formáknak és csoportdinamikáknak. Nemcsak társadalmi szinten beszélhetünk ugyanis e közegekben bizalmatlanságról, hanem a csoportok, s nyilvánvalóan az egyének szintjén is. E tudományos félreértés abból fakad, hogy maguk a csoporttagok hiszik úgy (kognitív szinten), erős bizalom fűzi őket csoporttársaikhoz, holott erről szó sincs (affektív értelemben).

KÖZELKÉP

A következőkben lássuk néhány példáját a partikuláris bizalom ilyesféle, kategóriahibás interpretációjának. Még egyszer tisztázzuk: mindegyik okfejtés lényeglátó, tudományosan releváns megállapításokat tesz, ugyanakkor az adott jelenségek, amelyeket leírnak, nem a magas partikuláris bizalom, hanem a mindent átható bizalmatlanság következményei.

Az egyik legkorábbi, máig jelentőségteljes megragadása a partikuláris bizalom ilyesféle olvasatának Edward C. Banfield (1958) amerikai politikatudós *The Moral Basis of a Backward Society* című könyvében található. Banfield egy dél-olaszországi kistelepülés társas viszonyait és érintkezéseit elemezve mutatott rá a *familiaritás* jelenségére. Úgy látta, a helybeliek nem bíznak sem a településen kívüli idegenekben, sem az állami intézményekben és azok reprezentánsaiban, vagy a hivatali eljárásokban, ügymenetekben, igazából senkiben és semmiben, ami a család keretein, illetve a lokális közegben végtelen hatalommal bíró maffia strukturáló erejű szokástörvényein túl van. Banfield kiválóan megvilágította, milyen mértékben akadályozza a szűk látókörű bizalom az általános társadalmi jólétnek és jóllétnek, illetve annál koncentráltabb keresztmetszetben, maga az érintett közösség érdekérvényesítésének, boldogulásának is. Diego Gambetta (1988) olasz politikatudós ugyanezen a nyomvonalon haladva tárgyalta az ún. maffiabizalom jelenségét, azaz a „családon” (vagy „klánon”) belüliek egymás közötti érintkezéseinek hierarchikus rendszerét, szigorú szabályozottságát, illetőleg mindennek a rendkívül káros társadalmi következményeit. A gambettai érvelés ékes példájává vált a szakirodalomban a „negatív bizalomnak”. Niklas Luhmann számos munkában foglalkozott a hatalom, bizalom és kockázat összefüggéseivel. Szintén a banfieldi gondolatra alapozva részletezte az *amorális familiaritás* problémáját és annak hátrányos társadalmi hatásait (Luhmann 1988). A luhmanni rendszerelméleti perspektívában a bizalom fontos funkcióval bír, nélkülözhetetlen az intézmények hatékony működése szempontjából. Viszont éppen ezért a szűk családi közegre szorító, kizárólag ismerősi kapcsolatok keretei között érvényesülő partikuláris bizalom kártékonynak tekinthető, mivel akadályozza a személytelen intézményekbe vetett bizalom kibomlásának, illetve azon keresztül a társadalmi rendszer integratív szerveződésének. Robert D. Putnam (1993) *Making Democracy Work* című könyvében – ugyanúgy Olaszország példáján – kiterjesztette a banfieldi és gambettai gondolatot. Azt állította, hogy a civil társadalom partikuláris bizalom túltengéséből következő diszfunkcionális működése (alulszervezettség, gyülekezési és egyesülési jog, valamint a tiltakozási és sztrájkpotenciál kiaknázatlansága, politikai részvétel és nyilvánosság alacsony foka, paternalizmus, korrupció stb.) megbénítja a dél-olasz régiók demokratizálását, illetőleg az egész állam kiegyensúlyozottan demokratikus szerveződését. Francis Fukuyama (1997) *Bizalom* című művében úgy érvelt, hogy nemcsak a familiaritás, azaz a családi keretekre szorító társas interakciók, hanem az annál valamivel tágabb, egyedi csoportok szintjén (etnikai, vallási, nyelvi közösségek tagjai, óriásvállalatok dolgozói, ellátárságok bennfentesei stb. körében) megrekedt érintkezési dinamikák is generatív

KÖZELKÉP

forrásai az alacsony társadalmi bizalom folyamatos újratermelődésének. Egyetértve Luhmann következtetéseivel, Fukuyama szerint is elengedhetetlen a szűk bizalmi rádiusz meghaladása ahhoz, hogy a társadalmak elérjék kitűzött kollektív céljaikat, illetve annak jegyében hatékonyan működtetni tudják intézményrendszereiket. Az amerikai tudós ugyanakkor aláhúzza, a szűkebb vagy tágabb családokkal szemben, sokkal inkább a bezárkózó, kirekesztő, kivételező csoportok azok, amelyek a modern társadalmak ilyesféle kohézióját és integrációját bénítják.

A nemzetközi szakirodalom mellett, kifejezetten a magyar társadalmi és strukturális környezetre vonatkozóan is vannak olyan megállapítások, amelyek a partikuláris bizalom káros következményeit értelmezik. Böröcz József (2019) az informalitás szociológiájával komplex kutatási programot ajánl, abban a partikuláris bizalmat fontos komponensként említve. A világszisztéma-elméletekhez hasonlóan, Böröcz komparatív történelmi konstellációban vizsgálja azokat a társadalmi dinamikákat Kelet-Európában és Magyarországon, amelyek szerinte a centrum-Európához képest megkésett kapitalista fordulat, valamint az abból következően akadozó nemzetiállami szerveződés (gyenge végrehajtó hatalom, erőtlen igazságszolgáltatás, lassan kiépülő közigazgatás, sokáig nem létező állami szolgáltatási rendszer stb.) hatására megrekedtek, illetve e beszűkült és horizontnélküli formában konzerválódtak. Böröcz e társadalmi viszonyrendszerek megbéklyózottságát abban a gondolkodásmódban azonosította, amely a „*kis ügyletek, kis profitok, kis vágyak, kis lehetőségek, kis távlatok világa nagyon sajátos, kistársadalmi világmépében fejeződik ki*” (Böröcz 2019: 134). Ez vezet az *informalitás* – Böröcz kifejezésével élve – *társadalom-alaktani rögzüléséhez*, ahhoz tehát, hogy mindenki a személyes kapcsolatait „*szívességben, összetartozás- és kizárástudaton alapuló, presztízsből és soha, semmilyen formában nem rögzített, apróbb-nagyobb privilégiumokban és újraelosztási-sormegkerülési lehetőségekben jutalmazott, rokon- és ellenszenvre, baráti és ellenséges taktikázásra, lobbizásra, klikk- és koalícióalakításra*” hagyatkozó formában szemléli, illetve használja (Böröcz 2019: 136–137). Sik Endre (2012) kiválóan ismeri fel, hogy egy „*ilyen világban élni azt jelenti, hogy mindenki tudja, hogy a kapcsolatok fontosak, s ezért azokat ápolni érdemes (a haszon elvének megfelelően), hogy mások is ezt teszik, s ezért a kapcsolatokat ápolni kötelesség (a közösségbe tartozás elvének megfelelően), s hogy ez így természetes is (kulturális hatás)*” (Sik 2012: 166). Amit tehát Böröcz az informalitás koncepciójával ír le, azt Sik a *kapcsolatérzékenység* fogalmával ragadja meg. Mindketten a partikuláris bizalom fentebb tárgyalt mondanivalóját ültetik át a magyar közegbe.

Ugyanezt teszi meg Szelényi és Csillag (2015) is, amikor a magyar politikai, gazdasági és társadalmi struktúra euroatlanti orientációjának és liberális karakterének háttérbeszorulását, illetve az orbáni fordulattal kialakuló új államberendezkedés (a Nemzeti Együttműködés Rendszerének) kiépülését egy újragondolt weberi értelmezési keretben vizsgálják. A 2010–14-es időszakot *neo-patrimoniálisnak* nevezik, amikor a közvagyon és közjövedelem kivételező elosztása egy új, nemzeti elit lét-

KÖZELKÉP

rehozását szolgálta, s az államhatalom valamint e felső tízezer kölcsönös függésbe került egymástól. Ezt aztán hamarost felváltotta egy *neo-prebendális* logika, amelyben a közvagyon és a közjövedelem újraosztása már úgy történt, hogy a nemzeti elit egy annál sokkal szűkebb kormányzati-hatalmi vezetéstől vált függővé, státuszát, pozícióját, tőkét tehát nem örökíthette többé tovább. Magyar Bálint (2015) utóbbi stációt a *maffiaállam* megvalósulásaként ábrázolja, azaz egy olyan illegitim hatalomgyakorlás struktúrájaként, amelyben a civil és demokratikus kontroll minden eszközt leépítő, a hatalmi ágakat egybeolvasztó kormányzat bármit legálissá, vagy éppen illegálissá tehet az érdekei szerint, s a közvagyon és a közjövedelemeket, főként az európai uniós forrásokat, leplezetlenül az öncélú rendszere megszilárdítására használja.

A vonatkozó nemzetközi és hazai szakirodalmak releváns megállapításainak áttekintése előtt leszögeztük: e megközelítések mind kategóriahibásak, amennyiben egy olyan konstellációt festenek fel, amelyben a túltengő partikuláris bizalom alapvetően hiányzó társadalmi bizalommal párosul, s így sajátos csoportok (családok, klánok, mindenféle identitásközösségek, elitek stb.) kereteibe szorúlnak a társas érintkezések, miközben átfogóbb társadalmi szinten képtelenség integratív célokat megvalósítani. A fentiekben kifejtett érvek szerint ezen értelmezés azért hibás, mert a partikuláris bizalom, vagyis az elsődleges kapcsolatok intim szövetében rögzülő és kibontakozó affektív bizalomérzés nem szorítkozik arra a szűk társas közegre, amelyben kialakul, hanem messze túlmutat azon, s az embertársak felé fordul. Ha ez nem történik meg, annak egyetlen magyarázata van: nem bizalomról, hanem bizalmatlanságról van szó valójában. Pontosan ez az, amit a fenti elméletek hibásan interpretálnak, miközben rendkívül fontos jelenségeket értenek meg, illetve írnak le példaértékűen.

Amennyiben jobban megvilágítjuk, mi a közös tartalom az imént bemutatott okfejtések által megragadott jellemző viszonyrendszerekben és interakciós dinamikákban, felfedezhetjük, hogy valamennyi a „bizalom” racionalizált formáját tárgyalja. Azért tudnak a csoporttagok egymásban „megbízni”, mert mindannyian ugyanahhoz a csoporthoz tartoznak. Köti őket a vérség, a család (legyen az rokoni vagy maffia alapú família), a származás (etnikai, nyelvi, vallási, települési-területi közösségtudat), a sajátos szubkulturális identitás és normarendszer, az elitstátusz (és az azzal járó hatalom érvényesítésének és védelmének közös ügye), a céges lojalitás (és a cég sikerének közös előmozdítása), a személyes ismertségből fakadó szívességkérés és szívességnyújtás körforgása. Akármilyen meggyőződéssel is hiszik a csoporttagok, hogy bizalom fűzi őket össze, valójában csak a bizalmatlanság hasonlóképpen racionalizált tompítása közös bennük (vagyis bizalmatlankodásról van szó). Az az észszerű, kognitív igazolás, hogy „a másik is egy közülünk”, akinek ugyanaz az érdeke, célja, szándéka, mint *nekünk*; aki ismeri a korlátokat, kereteket, szabályokat, mint *mi*. Ha valóban bizalom lenne az érintettek között, akkor a csoportok efféle belső működési mechanizmusa nem érvényesülhetne: a bezárkózás, a kirekesztő és

KÖZELKÉP

kivételező befelé fordulás nem lehetne csoportképző dinamika, mert ez alapjaiban ellentétes a bizalommal.

A bizalom ugyanis egy érzés, nem döntés vagy tudatos belátás függvénye (ezt még a bizalom racionális döntéseméleti megközelítésének atya is elismeri, lásd: Hardin 2006). Tehát vagy érez az egyén bizalmat a másik ember felé, vagy nem. Ha nem, akkor sem tud másként dönteni az érzéseivel kapcsolatban. Persze a bizalmatlanság is érzés. Viszont arról már tud dönteni az egyén, ha képes racionálisan meggyőzni önmagát (lásd fentebb a bizalmatlankodás kapcsán tett megjegyzést), hogy a bizalmatlansága ellenére vállalhatja a másik emberrel való érintkezés kockázatát, mert ilyen és ilyen biztosítékok állnak a rendelkezésére (Grünhut et al. 2019). E biztosítékok közül pedig az egyik legfajszínűsőbb a közös csoporttagság, másként fogalmazva: az *azonosság*. A bizalmatlan ember vele azonosnak akarja látni azokat, akikkel érintkeznie kell, muszáj. Ha felfedezi, vagy legalább tudni véli ezt az azonosságot, akkor már kevésbé bizalmatlan. De ettől még nem alakul ki benne bizalom. Annak ugyanis egészen másféle affektív élményelőzményei és szemléleti-cselekvési dinamikái vannak.

Ezt a különbséget kiválóan ragadta meg Ancsel Éva (1981), amikor élesen elkülönítette az *együvé tartozást* és az *összetartozást*. Ancsel szerint az együvé tartozásban mindig érvényesül az önmagát *mi-közösség*ként meghatározó csoportnak valamilyen azonossága az e csoporton kívüli másokkal szemben. Vagyis csak bizonyos emberek tudnak együvé tartozni, akiknek ez a sajátos azonosságuk eleve feltételezi mások kívülállását e körhöz képest. A *mi* együvé tartozásunk jelenti egyrészt, hogy ők nem tartoznak ide. De – s ez nagyon fontos – másrészt azt szintén magában foglalja e tudat, hogy ők nem is tartozhatnak ide, mert azzal elveszne a *mi* együvé tartozásunknak az az alapja, miszerint vannak rajtunk kívülállók, akikhez képest *mi* együtt vagyunk. Ha ez nem így lenne, s bárki tartozhatna a *mi-közösség*hez, akkor azt már átjárná az összetartozás. Viszont ezzel a *mi* egyedi, sajátos azonossága is halványulna, eltűnne, s engedne a mások másságának. Ancsel szerint együvé tartozni csak az azonossal lehet, mégpedig a mássággal szemben, míg a mássággal összetartozik az egyén. Az összetartozás nemhogy nem feltételezi mások kívülállóságát, de egyenesen elveti ennek lehetőségét.

Az Ancsel-féle fogalomdistinkció világossá teszi a fent tárgyalt partikulárisbizalom-elméletek kategória hibás mivoltát, hiszen valamennyi leírás az együvé tartozás egy-egy esetét mutatja be, a tagok közötti viszonyrendszereket és érintkezéseket úgy ábrázolva, mintha azokat szűk látókörű és korlátozott, de mégis megingathatatlan bizalom fűzné össze. Az együvé tartozás azonban a bizalmatlanságból fakadó csoportképző dinamika. S ez a bizalmatlanság a csoporton kívüliek és belüliek felé ugyanúgy megvan az érintett tagokban. Csak a csoporttagok egymás között az azonosság vélelme okán tompítani tudják a bizalmatlanságukat, illetve annak nyomasztó hatásait. Az azonosság vélelme kétségekívül adhat egy relatív biztonság-, kiszámíthatóság-, szövetség-, kölcsönösség-, bajtársiasság-élményt – de bizalmat nem.

KÖZELKÉP

Összegzés

Jelen tanulmány abból indult ki, hogy a partikuláris bizalom szakirodalmi tárgyalása alapvetően két ellentétes érvrendszert közvetít. Az egyetlen aspektus, amelyben mindkét teoretikus elbeszélés maradéktalanul egyetért, hogy egy olyan bizalomformáról van szó, amely erős kötésű, szűk rádiuszú kapcsolati viszonyban álló személyek között jön létre. Ezt leszámítva az okfejtések teljesen eltérő irányban bontakoznak ki. Az egyik ugyanis arra koncentrálna, hogy az elsődleges kapcsolatok társas szövete, illetve e közeg élményeinek érzelmileg releváns tapasztalata milyen intenzitású bizalmat (és tegyük hozzá mindjárt: bizalmatlanságot) ébreszt az egyénben, s ezt az érintett aztán miként vetíti ki általában embertársaira. E perspektívában tehát a partikuláris bizalom minden egyéb bizalomforma eredendő forrása, hiszen az kihát az egyén önmagához, másokhoz, társadalmi környezetéhez való viszonyulására. A másik olvasat sokkal kevésbé az egyéni szubjektumra összpontosít, amennyiben a partikuláris bizalmat egyfajta csoportjelenségként azonosítja, amely éppen azt hivatott ellensúlyozni, hogy az érintettek jellemzően bizalmatlanok mindenkivel szemben, aki az adott csoporton kívülinek (azaz *out-group* ágensnek) tekinthető. Ebben az értelmezési keretben a partikuláris bizalom tehát azért értékelődik fel, s válik csoportképző tényezővé, valamint *in-group* jellegű érintkezések generatív dinamikájává, mert az ismeretlen embertársakhoz való viszonyulást eleve bizalmatlanság dominálja az adott társadalmi környezetben. E ponton még mondhatnánk, hogy az utóbbi olvasat – amely egyébiránt a partikuláris bizalomról szóló irodalom vastkosabb része – tulajdonképpen illeszkedik az elsőhöz, s annak egy sajátos esetét ragadja meg, amikor a másokra, idegenekre kiáltalánosított érzése az egyénnek nem bizalom, hanem sokkal inkább bizalmatlanság. Erre a következtetésre azonban nem juthatunk, ugyanis az első olvasat világosan fogalmazott: ha a primer kapcsolatok társas szöveteiből bizalmatlanság az egyén általában embertársai felé kivetített érzése, akkor ez csakis azért lehetséges, mert az érintett jellemzően bizalmatlan már a vele szoros kötésű személyes viszonyban állókkal is. Ez esetben tehát csoportszinten is valamilyen visszafojtott, valahogyan kezelt bizalmatlanság van az érintettek között, ami önmagában semmiképpen sem értelmezhető bizalomként.

E tanulmány pontosan ezt a problémát helyezte a középpontba, illetve ebből kiindulva egyrészt újragondolta a partikuláris bizalom jelenségét a fent tárgyalt két olvasat közül egyértelműen az első mellett elköteleződve, másrészt a felvázolt okfejtés tükrében rámutatott arra is, hogy a második olvasat miért használ kategória-hibás fogalmat. Az írás hosszabb része a partikuláris bizalom elméletének de- és rekonstrukciójára összpontosított. E törekvést nem kellett teljesen újszerű érvekre építeni, ugyanis a bizalomirodalom számos meghatározó műve foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a gyermek mások felé érzett bizalma miként bontakozik ki. Elsősorban – nevezzük így – a diszpozíciós megközelítés az, amely e téren lényeges teoretikus háttérként szolgált. A bizalomkutatás ezen irányzata – a maga pszichológiai és

KÖZELKÉP

társadalomelméleti perspektívájával – azt vallja, hogy minden emberben működik egy olyan affektív drive, amely erősen befolyásolja az érintett egyén másokhoz való viszonyulását. E drive kihat arra, hogy az egyén jellemzően mit gondol, hogyan viselkedik, mit tesz. Éppen ezért nemcsak mások megbízhatóságát vélelmezi e szubjektív lencsén keresztül az egyén, de általában azt is, mi tekinthető kockázatosnak. Tehát már a szituatív feltételek megítélésére hatással van e drive anélkül, hogy a megbízott-jelölt ismert volna. A diszpozíciós megközelítés emiatt úgy érvel, hogy az egyén nem tudja magát függetleníteni ezen alapvető bizalom-bizalmatlanságérzéstől, sőt nem is igazán fér ahhoz hozzá. Ha ez nem így lenne, s az egyén belátása szerint, vagy a szituatív helyzetek, interakciós körülmények tükrében szabadon alakítaná e legbensőbb affektív késztetéseit, akkor az olyan lenne, mintha bármikor más emberré válhatna. Amit a diszpozíciós irányzat nem tárgyal kellő részletességgel, az éppen ez, mármint annak kérdése: vajon miként alakulhat ki az egyénben egy ilyen mélyen rögzülő drive?

Jelen írás megkísérelt erre magyarázatot adni, felvázolva annak folyamatát, ahogyan a kisgyermekben az ősbizalom és ősbizalmatlanság, illetve azok összefüggéseként a bizalomdiszpozíció már az én-tudat kialakulása előtt formát ölt. E megközelítés kellő magyarázatot ad arra, miért nem képes az egyén a saját legalapvetőbb bizalomdiszpozícióját tetszőlegesen változtatni: mert ez az affektív drive, különféle élmények emocionális lecsapódásaként, már az én-tudata kibontakozása előtt rögzül benne. Vagyis a kisgyermek nem egy üres szubjektum az én-tudata folyamatos kibontakozását megelőzően. Számos pszichológiai és társadalomelméleti koncepcióval lehetne itt szoros összefüggést találni a mondanivaló részletezése, szilárdabb alátámasztása végett. E tanulmánynak azonban nem volt célja szisztematikus elméletadás, ami teljességgel szétfeszítette volna a szűkös kereteket. Ősbizalom, ősbizalmatlanság, bizalomdiszpozíció megértése azért számított az érvelés szempontjából különösen lényegesnek, hogy lássuk: mire az én-tudattal bíró gyermek társas érintkezései tükrében bizalommal és bizalmatlansággal összefüggő, érzelmileg releváns tapasztalatokat és tanult következtetéseket kezd levonni, azaz bizalomra és bizalmatlanságra szocializálódik (kedvező esetben többnyire inkább az előbbire), addigra már van egy olyan affektív késztetése, amely befolyásolja azt, miként viszonyul másokhoz. Ez a bizalomdiszpozíció, illetve annak részeként az ősbizalom és ősbizalmatlanság az elsődleges kapcsolatokkal való nagyon korai érintkezések tapasztalata. Az én-tudat alakulása idején már ezt vetíti ki a kisgyermek ugyanezen elsődleges kapcsolatok felé, akik valahogyan visszatükrözik azt. Ez a társas közeg, amennyiben partikuláris bizalmat erősít meg a gyermekben, akkor abból általában az embertársak felé érzett bizalom lesz később. Ellenben ha bizalmatlanságra ösztönöz, akkor nincs semmilyen bizalom: sem partikuláris, sem annál általánosabb.

Egy ilyen értelmezési keret segít elosztatni a partikuláris bizalom, illetőleg általában a bizalom bizonyos eseteinek negatív konnotációs értelmezését – s az írásnak ez volt a fő törekvése. A bizalom ugyanis mindig jó; bizalmat érezni mások felé, ismer-

KÖZELKÉP

rősök és ismeretlenek, bármiféle megkülönböztetés nélkül általában az embertársak irányában nem lehet rossz. Vannak olyan esetek, amikor indokolt és megfontolt a bizalmatlanság. Amikor a megbízott-jelölt nagy valószínűséggel visszaélne a felé mutatott bizalommal. Ám fontos látni: ez esetben is csak bizalmat mutatni lenne hiba. Mindeközben bizalmat érezni úgy általában mások felé nem rossz. Ha ezt a vízvonalat jelentőségű distinkciót elmoszuk, akkor valójában eltüntetjük a bizalom és bizalmatlanság közötti különbséget. A partikuláris bizalom szakirodalmának számottevő hányada, amikor kategóriahibás fogalommal operálva bezárkózó, kirekesztő, kivitelező stb. bizalomra címkézi át a nyilvánvaló bizalmatlanságot, akkor pontosan ezt teszi. Amiből aztán egy kettős tévkövetkeztetés fakad. Hiszen ezek az elméletek, láttuk, szinte egyöntetűen azt állítják, hogy a partikuláris bizalom túltengése, illetve abból következőleg a társas érintkezések jellemző bekorlátozódása különféle elszigetelődő csoportok szintjére, társadalmi szempontból mindenképpen káros. E logikát követve azonban mindehhez rögvest hozzátehető (még ha ezt a bemutatott teóriák csak nagyon elvétve teszik is meg), hogy igen, ez a meglátás ugyan helyes, de még mindig jobb egy ilyen dinamika, mintha a csoportok szintjén se lenne semmilyen bizalom, s végképp atomizálnának ezek a társadalmak. Egyszóval, ez egy fejlődési fok. Ám ezen okoskodásban mindkét következtetés rossz: ha ugyanis nincs társadalmi szinten érdemi bizalom, akkor nincs a csoportok szintjén sem, sőt az egyének még a legközvetlenebb kapcsolataikkal is gyakorta bizalmatlanok egy ilyen közegben. Az érvelés (pl. Hardin 2001), miszerint a modern társadalmak többnyire jogilag, politikailag és eszmeileg konstruáltak, legfeljebb imaginárius szinten homogének, ellenben a kisebb csoportok ma is összetartó közösségek lehetnek, valós ismeretségek, érdek- és identitási azonosságok, egyfajta kollektív intimitások alapján, amiből következőleg előbbieket aligha, utóbbiakat azonban kétségkívül jellemezheti bizalom – félrevezető. Ha ugyanis ezeket a csoportokat igazi bizalom jellemzi, akkor pontosan a saját integrációs és kohéziós kapacitásaik miatt kell tudniuk összekapcsolódni más csoportokkal, mégpedig a társadalom intézményes struktúráinak keretei között. Ha ez nem történik meg, akkor nem összetartozás, hanem együvé tartozás jellemzi a csoportokat, utóbbi pedig a bizalmatlanság csoportképző dinamikája – mint láttuk. A partikuláris bizalom fogalmát ki kell szabadítani e kategóriahibás narratív zűrzavarból, s biztosítani kell számára azt a koncepcionális státuszt, amit megérdemel, mint minden bizalom forrása.

Irodalom

- Adorno, T. W. (2020 [1951]): *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*. Verso, London
- Ancsel É. (1981): Írás az éthoszról. Kossuth Kiadó, Budapest
- Baier, A. (1986): Trust and Antitrust. *Ethics* 96(2): 231–260. DOI: 10.1086/292745.

KÖZELKÉP

- Banfield, E. C. (1958): *The Moral Basis of a Backward Society*. Free Press, New York.
- Barbalet, J. (1996): Social Emotions: Confidence, Trust and Loyalty. *International Journal of Sociology and Social Policy* 26(9–10): 75–96. DOI: 10.1108/eb013270.
- Beck, U. – Beck-Gernsheim, E. (1995): *The Normal Chaos of Love*. Polity, Cambridge.
- Bernath, M. S. – Feshbach, N. D. (1995): Children's Trust: Theory, Assessment, Development, and Research Directions. *Applied and Preventive Psychology* 4(1): 1–19. DOI: 10.1016/S0962-1849(05)80048-4.
- Bodor Á. – Grünhut Z. – Ragadics T. (2019): Kapcsolati hálók és bizalom a vidéki Magyarországon Baranyai kistelepülési polgármesterek társadalmi tőkéje. *Tér és Társadalom*, 33(2): 20–40. DOI: 10.17649/TET.33.2.3159.
- Böröcz J. (2019): Kistérsadalom – kiskapuk. *Replika* 30(112): 123–143. DOI: 10.32564/112.11
- Coleman, J. S. (1990): *Foundations of Social Theory*. Harvard University, Cambridge, MA. DOI: 10.2307/1962898
- Cook, K. S. – Santana, J. J. (2018): Trust and Rational Choice. In: Uslaner, E. (szerk.): *Social and Political Trust*. Oxford University Press, Oxford. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780190274801.013.4.
- Duschinsky, R. – Foster, S. (2021): *Mentalizing and Epistemic Trust: The Work of Peter Fonagy and Colleagues at the Anna Freud Centre*. Oxford University Press, Oxford.
- Erikson, E. H. (1968): *Identity: Youth and Crisis*. W. W. Norton, New York.
- Erikson, E. H. (2002): *Gyermekkor és társadalom*. Osiris, Budapest.
- Fonagy, P. (2001): *Attachment Theory and Psychoanalysis*. Other Press, New York.
- Fonagy, P. – Campbell, C. – Bateman, A. (2017): Mentalizing, Attachment, and Epistemic Trust in Group Therapy. *International Journal of Group Psychotherapy* 67(2): 176–201.
- Fonagy, P. – Gergely, G. – Jurist, E. – Target, M. (2002): *Affect Regulation, Mentalization, and the Development of the Self*. Other Press, New York.
- Freyd, J. J. (1996): *Betrayal Trauma: The Logic of Forgetting Abuse*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Fukuyama, F. (1997): *Bizalom*. Európa, Budapest.
- Füzér K. (2015): A bizalom társadalomelmélete és a társadalmi tőke szociológia-elmélete. *Századvég* 20(78): 5–18.
- Gambetta, D. (1988): Can We Trust Trust? In: Gambetta, D. (szerk.): *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Basil Blackwell, Cambridge.
- Giczi J. – Sik E. (2009): Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In: Tóth I. Gy. (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. TÁRKI, Budapest.

KÖZELKÉP

- Giddens, A. (1990): *The Consequences of Modernity*. Polity, Cambridge.
- Giddens, A. (1991): *Modernity and Self-identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Polity, Cambridge.
- Gobin, R. L. – Freyd, J. J. (2014): The Impact of Betrayal Trauma on the Tendency to Trust. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy* 6(5): 505–511. DOI: 10.1037/a0032452.
- Greenberg, J. – Mitchell, S. (1983): *Object Relations in Psychoanalytic Theory*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Griffith, D. M. – Bergner, E. M. – Fair, A. S. – Wilkins, C. H. (2021): Using Mistrust, Distrust, and Low Trust Precisely in Medical Care and Medical Research Advances Health Equity. *American Journal of Preventive Medicine* 60(3): 442–445. DOI: 10.1016/j.amepre.2020.08.019.
- Grünhut Z. (2020): Az én és a Másik közötti határmegvonás járványidőszakban. Esszé az embertársakba vetett bizalomról. In: Fokasz N. – Kiss Zs. – Vajda J. (szerk.): *Koronavírus idején*. Replika Alapítvány, Budapest.
- Grünhut Z. (2021): Bizalom, bizalmatlanság, önbizalom. *Metszetek* 10(4): 3–18. DOI: 10.18392/metsz/2021/4/1.
- Grünhut Z. – Kömüves D. – Bodor Á. (2019): A bizalomelmélet kritikai újragondolása az eldologiasodás szempontjából. *Replika* 113: 11–24. DOI: 10.32564/113.2.
- Hardin, R. (1993): The Street-level Epistemology of Trust. *Politics and Society* 21(4): 505–529. DOI: 10.1177/0032329293021004006.
- Hardin, R. (2001): Conceptions and Explanations of Trust. In: Cook, K. S. (szerk.): *Trust in Society*. Russell Sage, New York.
- Hardin, R. (2006): *Trust. Key Concepts Series*. Polity, London.
- Harrison McKnight, D. – Chervany, N. L. (2001): Trust and Distrust Definitions: One Bite at a Time. In: Falcone, R. – Singh, M. – Tan, Y. H. (szerk.): *Trust in Cyber-societies. Lecture Notes in Computer Science*. Springer, Berlin, Heidelberg. DOI: 10.1007/3-540-45547-7_3.
- Heller Á. (2015): *Az önéletrajzi emlékezés filozófiája*. Múlt és Jövő, Budapest.
- Holmes, J. G. (1991): Trust and the Appraisal Process in Close Relationships. In: Jones, W. S. – Perlman, D. (szerk.): *Advances in Personal Relationships (Vol II.)*. Jessica Kingsley, London.
- Honneth, A. (2013): *Harc az elismerésért. A társadalmi konfliktusok morális grammatikája*. L'Harmattan, Budapest.
- Ita M. – Grünhut Z. (2020): Bizalom: emberség és tágasság. *Tudásmenedzsment* 21 (1–2): 229–240. DOI: 10.15170/TM.2020.21.1-2.19.
- Jones, K. (1996): Trust as an Affective Attitude. *Ethics* 107(1): 4–25.

KÖZELKÉP

- Lewicki, R. J. – McAllister, D. J. – Bies, R. J. (1998): Trust and Distrust: New Relationships and Realities. *Academy Of Management Review* 23(3): 438–458. DOI: 10.5465/AMR.1998.926620.
- Luhmann, N. (1988): Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Alternatives. In: Gambetta, D. (szerk.): *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Basil Blackwell, Cambridge.
- Magyar B. (2015): *A magyar maffiaállam anatómiája*. Noran Libro, Budapest.
- McAfee, N. (2003): *Julia Kristeva*. *Routledge Critical Thinkers Series*. Routledge, London.
- Miller, J. (2000): Trust: The Moral Importance of an Emotional Attitude. *Practical Philosophy* 3: 45–54.
- Misztal, B. A. (1996): *Trust in Modern Societies*. Polity, Cambridge.
- Pléh Cs. (2010): *A lélektan története*. Osiris, Budapest.
- Putnam, R. D. (1993): *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Rorty, R. (1999): *Philosophy and Social Hope*. Penguin, New York.
- Rosenberg, M. (1957): *Occupations and Values*. Free Press, Glencoe.
- Rosenthal, D. A. – Gurney, R. M. – Moore, S. M. (1981): From Trust on Intimacy: A New Inventory for Examining Erikson's Stages of Psychosocial Development. *Journal of Youth and Adolescence* 10(6): 525–537. DOI: 10.1007/BF02087944.
- Rotter, J. B. (1980): Interpersonal Trust, Trustworthiness, and Gullibility. *American Psychologist* 35(1): 1–7. DOI: 10.1037/0003-066X.35.1.1.
- Sik E. (2012): *A kapcsolati tőke szociológiája*. ELTE, Budapest.
- St. Clair, M. (2000): *Object Relations and Self Psychology: An Introduction*. Brooks/Cole, New York.
- Swales, S. – Owens, C. (2019): *Psychoanalysing Ambivalence with Freud and Lacan: On and Off the Couch*. Routledge, Abingdon.
- Szelényi I. – Csillag T. (2015): Drifting from Liberal Democracy. Neo-Conservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-Communist Europe. *Intersections. East European Journal of Society and Politics* 1(1): DOI: 10.17356/ieejsp.v1i1.28.
- Sztompka, P. (1999): *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Timmerman, G. A. (1991): A Concept Analysis of Intimacy. *Issues in Mental Health Nursing* 12(1): 19–30. DOI: 10.3109/01612849109058207.
- Tóth I. Gy. (2009): *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságerzet és paternalizmus a magyar társadalom értékstruktúrájában*. TÁRKI, Budapest.

KÖZELKÉP

- Uslaner, E. (2002): *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Uslaner, E. (2008): Trust as a Moral Value. Paper presented at the conference “Social Capital: Interdisciplinary Perspectives,” University of Exeter, United Kingdom, 15–20 September, 2001.
- Weiner, I. B. – Lerner, R. M. – Ann Easterbrooks, M. – Mistry, J. (2012): *Handbook of Psychology. Volume 6, Developmental Psychology*. John Wiley & Sons, Hoboken, NJ.
- Wilson, J. Q. (1993): *The Moral Sense*. Free Press, New York.
- Wrightsman, L. S. (1991): Interpersonal Trust and Attitudes toward Human Nature. In: Robinson, J. P. – Shaver, P. R. – Wrightsman, L. S. (szerk.): *Measures of Personality and Social Psychological Attitudes. Volume 1: Measures of Social Psychological Attitudes*. Academic Press, San Diego. DOI: 10.1016/B978-0-12-590241-0.50012-5.